

SAILLANT

nr.
1
2023

Kwartaalbericht van de Stichting Menno van Coehoorn

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

opgericht 18 april 1932

Het doel van de stichting is het bevorderen van het behoud en de herkenbaarheid van al dan niet buiten de oorspronkelijke functie gestelde militair-historische verdedigingswerken en andere voor verdedigingsdoeleinden gemaakte of gebruikte werken, inclusief daarbij behorende infrastructuur, gebouwde en ongebouwde objecten en hun context (o.a. stellingen, linies, terreinen en bouwwerken) in Nederland of daarbuiten, in het laatste geval mits met een Nederlands verleden. Daarmee wil de stichting een bijdrage leveren aan het behoud van het militair-cultureel erfgoed en aan het begrip voor historie, kunst en natuur.

Beschermheer

P. van Vollenhoven

Dagelijks bestuur

O.F. Hefting, voorzitter

E.N. Westerhuis, vice-voorzitter

E.J. Broeken, secretaris

C.H.P.M. van Dam, tweede secretaris

J. de Landmeter, penningmeester

D. Bijleveld, tweede penningmeester

Adres van de stichting

Mariaplaats 51, 3511 LM UTRECHT
tel. 030 231 22 30.

Ook voor adreswijzigingen.

Internet: <http://www.coehoorn.nl>

e-mail: info@coehoorn.nl

Bijdrage

Donateurs minimaal € 50 per jaar,

begunstigers € 30 per persoon per jaar,

jonger dan 26 jaar betalen een bijdrage van minimaal € 15 en partner-begunstiger € 15 per jaar.

Rekening: NL26INGB 0000284635

t.n.v. Menno van Coehoorn–contributies,
Geertruidenberg.

Het BIC-nr van de bank is INGBNL 2A.

Deelname aan een excursie € 35 per persoon.

Redactie

H. van den Boomgaard, A. Littel,

J. Notermans, E. Rompelman,

D. Winkelman

Deze uitgave is verzorgd door Print2Pack, Duiven.

© Stichting Menno van Coehoorn.

Overname met bronvermelding is toegestaan.

Prijs losse nummers € 3,20

ISSN 1389-4587

INHOUDSOPGAVE

Inhoud

Weermiddelen en waarde <i>K. van Dam</i>	1
Boekbespreking 'Vestingstad Nijmegen 1750' <i>H. van den Boomgaard</i>	6
Vergeten kennis komt weer boven de grond <i>T. Buruma</i>	10
Verslag 2e Medewerkersdag 19 november 2022 <i>J. Notermans en H. van den Boomgaard</i>	11
De bestekboeken van Du Moulin <i>J. Notermans</i>	13
Stelling Kornwerderzand gedurende bezettingstijd <i>T. Buruma</i>	17
Recensie 'Atlantikwall in Kaart' <i>K. Neisingh</i>	22
Prijzlijst voor publicaties	24

DATA VOLGENDE SAILLANTEN:

	kopij inleveren voor:	verschijnt:
Saillant 23-2	1 mei 2023	3 ^e week juni
Saillant 23-3	1 augustus 2023	3 ^e week sept.
Saillant 23-4	1 november 2023	3 ^e week dec.

Omslag voorzijde

Fort bij Rijnauwen, functioneel en gedecoreerd

Omslag achterzijde

De Kronenburgertoren in Nijmegen in 1872, na de ontmanteling van de vesting, op de achtergrond de spoorbrug over de Waal, archief Stichting Menno van Coehoorn

Weermiddelen en waarde: de betekenis van verdedigingswerken voor de gemeenschap

Kees van Dam

Introductie

Als Stichting Menno van Coehoorn staan wij voor behoud van historische verdedigingswerken. Wij – de vrijwilligers – doen dit vanuit een gezamenlijke interesse, die ons drijft en bindt. Omdat wij de waarde van militair erfgoed hoog achten.

Maar over welke waarden hebben wij het dan eigenlijk? Hechten wij aan historische verdedigingswerken, omdat het overblijfselen zijn van grootse militaire werken, als tastbaar ‘archief’ van functieloos geworden, ingenieuze constructies? Of zijn zij plekken van herdenking, waar gevochten is voor vrede en veiligheid? Of beschouwen wij hen als uitzonderlijke bolwerken, waarin weerloze waarden zoals historie, kunst en natuur eminent tot uiting komen? Wellicht is voor u een andere waarde aan de orde of een combinatie; de aard van de fascinatie is voor iedereen anders en genuanceerd. Dat geldt ook voor interesses: de één heeft meer op met

vestingsteden en de ander richt zijn pijlen op betonnen werken. Daarom wordt onderstaand veelal in het algemeen over verdedigingswerken gesproken als verzamelterm voor vestingen, forten, linies, bunkers en alles wat daarmee samenhangt.

In dit betoog wil ik pogen de uiteenlopende waarden onder woorden te brengen en te koppelen aan hedendaagse of universele thema’s. Er is een onderverdeling in waarden op gebied van cultuurhistorie, ruimte, duurzaamheid en maatschappij als kapstok genomen.

Cultuurhistorische waarden

Een eerste indicatie van de historische waarde van verdedigingswerken schuilt in de genese, het ontstaan. Verdedigingswerken zijn opgeworpen om maatschappelijk verschillende posities te behouden en te beschermen. Vanaf de tijd dat de mens landbouw ging bedrijven, zich permanent op een plek ging vestigen en zich via opslag van goederen een zekere rijkdom ging vergaren, was het nodig om dit bezit veilig te stellen. Ten eerste tegen het weer en ongedierte (stenen gebouwen, op palen en met grachten erom heen), vervolgens tegen medemensen. Daarmee versterkten verdedigingswerken het eigen effect, namelijk dat macht en rijkdom werden geconsolideerd. Zij werden ook een uiting van machtsvertoon: om te imponeren, schrik aan te jagen, of zelfs onaantastbaar te moeten lijken.

Verdedigingswerken zijn daarmee een illustratie van historische verschillen en vormen een grens – tussen binnen en buiten, tussen veilig en vijandelijk – die ten dele zelfversterkend en polariserend kan hebben uitgewerkt. Een gevolg hiervan is dat zij een uitdrukking zijn geworden van lokale bestuurlijke machtsverhoudingen, zoals het karakteristieke onderscheid tussen stad en dorp. En tevens van strategische posities in het landschap, de aanwezigheid van natuurlijke barrières (moerassen, rivieren) of de positie ten opzichte van een belangrijke verkeersroute. In feite zijn verdedigingswerken een afspiegeling van de lokale, regionale, nationale of wereldgeschiedenis, zoals ook de vele verhalen illustreren die bij een verdedigingswerk kunnen worden verteld.

Coevorden, kunstwerk door bureau Caspar Conijn, gedicht door Jean Pierre Rawij

Daarnaast is in de situering en vormgeving van verdedigingswerken veelal ingespeeld op de lokale landschappelijke situatie, die het unieke karakter van deze werken versterkt. Ook speelt het min of meer innovatieve karakter als gevolg van de wedloop tussen beveiliging en beschikbare aanvalstechnologie. Denk aan de forten in de Nieuwe Hollandse Waterlinie die allemaal verschillend zijn, omdat zij zijn toegespitst op de plek waar zij liggen en door technologische ontwikkelingen die een ander ontwerp nodig maakten. En ook tussen de meer gelijkwaardige forten van de Stelling van Amsterdam bestaan (kleine) verschillen, mede als gevolg van de landschappelijke situering.

Fort Jisperweg, keelzijde

Dit brengt ons op een volgend spoor, de ensemblewaarden. Een verdedigingswerk staat zelden los van zijn omgeving. Er kan sprake zijn van een onlosmakelijke samenhang in de vorm van een schoots- en/of inundatieveld of van een onderlinge verbondenheid in een linie of stelling. Deze samenhang betrof geen futiliteit maar een evenwichtig samenspel: één zwakke schakel kon het verschil betekenen tussen leven of dood. Dit komt bijvoorbeeld ook tot uiting in de inventiviteit in land- en waterbeheersing. Niet voor niets oriënteert het Nederlands werelderfgoed zich op de strijd tegen én met het water.

De essentie van een verdedigingswerk schuilt vanzelfsprekend in de functie: het opwerpen van een barrière. Inherent daaraan is, dat wordt geïnvesteerd in de dan zo groot mogelijke weerstand, in de meest sterke en geavanceerde materialen en innovatieve middelen. Dit robuuste materiaalgebruik, de degelijkheid en het ingrijpende grondverzet hebben geleid tot 'onverwoestbare' werken. Gebouwd bij opkomende dreiging om de woonstede te

beschermen of in bijzondere omstandigheden als modern weermiddel exclusief voor 'krijgers'. Enerzijds is dit een reden dat thans nog veelal sprake is van een authentieke (onveranderde) situatie: ook verwijderen of slopen vergt een forse investering. Anderzijds heeft het geweken gevaar tot gevolg dat verdedigingswerken functioneel en 'gewoner' zijn geworden en zijn getekend door een patina van korstmossen, inscripties, sporen, reparaties en andere onvolkomenheden.

Ook het feit dat een plek soms lange tijd behoorde tot 'verboden terrein' of 'staatsgeheim' draagt bij aan de betekenis. Weinig andere plekken hebben zich zodanig aan de maatschappij onttrokken. Als tegenreactie kan dit uitmonden in (lokale) nieuwsgierigheid, interesse en betrokkenheid. Of in afwijzing en protest, bijvoorbeeld na de bevrijding of vanuit de vredesbeweging.

Ten slotte kunnen historische gebeurtenissen een concrete betekenis toevoegen, te denken aan een (doorslaggevende) belegering van een stad of – in negatieve zin – de *lieux de mémoire* (herinneringsplaatsen) in geval van oorlogsmisdaden.

Deze laatste kunnen ook worden beschouwd als de gebruikshistorische waarden.

Schans op de Mookerheide, gecreëerde contrasten

Ruimtelijke waarden

Een volgende categorie is de ruimtelijke of fysieke waarden, waaronder de landschappelijke, esthetische en recreatieve aspecten worden geschaard.

De stelselmatige aanwezigheid van verdedigingswerken heeft geleid tot grote invloed op het aanzien van het landschap, waarbij verdedigingswerken zichtbare onderdelen zijn van onze leefomgeving. Wanneer het verdedigingswerk wordt aangelegd en een grens opwerpt, creëert dit diversiteit in

een gebied. Deze diversiteit maakt het landschap in theorie rijker en meer divers. Hierbij kan worden gedacht aan wallen en grachten rondom nederzettingen maar ook aan de tweedeling van Nederland (door de Romeinse Limes?) tussen 'boven' en 'onder' de rivieren. Daarbij voegt een verdedigingswerk een richting toe aan het landschap: er is een voor- en een achterkant. De frontzijde ligt aan de buiten- of vijandelijke zijde en moet zo 'ondoordringbaar' mogelijk zijn. Naast ondoordringbaar ligt ook (later) de eis van 'onzichtbaar', waarbij beoogde camouflage ervoor zorgt dat verdedigingswerken veelal 'natuurlijk' opgaan in het landschap. Door de karakteristieke bedekking van bomvrije bouwwerken met aarde, grijpen landschap, water, bomen, gras en gebouwen ogenschijnlijk in elkaar.

Zo zijn wallen en grachten onderdeel geworden van het landschap, als opvallende accenten die 'spelen' met beleving van vlaktes en hoogtes. Denk aan forten die als relatief statische 'eilanden' met hoog oprijzende bomen uitblinken in het verder open polderlandschap – een meer dynamisch landschap dat geleidelijk is gewijzigd door ruilverkavelingen, schaalvergroting en verstedelijking.

Degrenzendieaardwerken en grachten markeren en opwerpen, leiden tot een structurerende werking en ongewone hoogteverschillen, vormen en ruimtelijke contrasten. Dit doet ons op het stedenbouwkundig en architectonisch vlak geraken. Door de karakteristieke vorm van verdedigingswerken is veelal meteen herkenbaar dat het gaat om een bijzondere

functie en betekenis. Grachten of wallen liggen namelijk niet zomaar rond een stad of in het landschap. Of bijvoorbeeld door beperkte toegankelijkheid: hekken, verbodsborden, slagbomen, wachthuisjes, et cetera. De architectonisch karakteristieke vormen gaan vaak gepaard met een interessante dualiteit die aanwezig is in de ongekende robuustheid en afmetingen enerzijds en architectonische details (zoals metselverband, deurbeslag, hoeksteen) anderzijds. Daarbij moet worden bedacht dat de architectuur in de basis doelgericht was: functioneel, onopvallend, onartistiek, praktisch. Bij uitzondering geven architectonische details blijk van een esthetisch nevendoeel, bijvoorbeeld om standsverschil of stedelijke trots te tonen, zoals bij sierlijke stadspoorten.

Tegelijk kunnen verdedigingswerken thans een bijdrage leveren aan de culturele vitaliteit van een stad of gebied, bijvoorbeeld doordat culturele activiteiten een plek vinden in de gebouwen (musea, kunst- of ambachtsateliers, verenigingen).

Net als kastelen appelleren verdedigingswerken bij een breed publiek aan romantische archetypen van avontuur en (jeugdige) spanning tussen goed en kwaad. Verdedigingswerken ogen stoer en heroïek. Hierbij kan worden gesproken van esthetische beleving: wat gebouwd is om afstotelijk te zijn, kan nu attractief zijn vanuit een verstilde schoonheid of nieuwsgierigheid opwekkende bevreemding. Uiteraard is dit voor iedere persoon anders, te meer omdat materiaal, omvang, bekendheid met verhaal of omgeving telkens verschillend kunnen zijn.

Fort bij Rijnauwen, huidig spel van architectuur en groen

Zo hebben verdedigingswerken bij uitstek een recreatief potentieel. Ook omdat een gordel rond de stad of een lijn in het landschap kansen biedt voor recreatieve routes.

Naast deze betekenis is er een economisch belang in de aanwezigheid van een unieke omgeving, die zich uitdrukt in de marktwaarde van panden (die in een historische stadskern én groene omgeving al snel hoger ligt dan daarbuiten) en de inkomsten van ondernemingen in recreatie en toerisme.

Duurzaamheidswaarden

Het groene aspect brengt ons op natuur- en ecologische waarden. Verdedigingswerken kunnen thans verlaten of weinig betreden plekken zijn, die zowel voor de natuur een 'rotsvaste' standplaats als voor de rustzoekende mens tot een bijzondere habitat van stilte en rustbeleving hebben geleid. De gecreëerde variatie, gradiënten en isolement bieden potentie voor afwijkende flora en fauna. In geval er grachten zijn, vormen deze een constante aanwezigheid van water, in een andere vorm dan van nature aanwezig is (dieper of ondieper, breder, soms geïsoleerd van ander water) en dat een biotoop biedt voor waterleven. Ook biedt het kansen voor waterberging of klimaatadaptatie (verkoeling in de stad). In het natuuraspect schuilt eveneens een esthetische waarde: het markante contrast tussen onverzettelijke objecten en de alles vernietigende natuurkrachten, door tijd weerloos geworden.

Maatschappelijke waarden

Deze waarden gezamenlijk beschouwend komen we tenslotte bij de betekenis voor de maatschappij. Zoals gezegd zijn verdedigingswerken in het verleden primair ontstaan vanuit een investering in veiligheid. Daarbij zal in ieder geval het veilig voelen of wanen als resultaat zijn geboekt, hetgeen als een existentiële levensbehoefte van de mens kan worden beschouwd.

Doordat een aantal verdedigingswerken opvallend aanwezig zijn in het landschap, denk aan vestingwerken, en veelzeggend zijn wat betreft de lokale geschiedenis, verschaffen zij in belangrijke mate identiteit. Het is de verscheidenheid die een amorfe en anonieme eenzijdigheid voorkomt, die een plek niet willekeurig maar specifiek maakt. Een plek in het landschap met een eigen betekenis, historische achtergrond en persoonlijke associaties. Het

stadje Buren is anders dan Naarden, dat weer anders is dan Den Haag, Zutphen, Nijmegen of Arnhem. De Grebbeberg is anders dan de Pietersberg.

Naarden

Verdedigingswerken zijn een uitdrukking van het kapitaal dat men bereid was te investeren in veiligheid. Net zo zijn wallen en muren een symbool voor 'teweer staan' tegen gevaar. Dit biedt betekenis en kansen voor scholing en educatie: over bewonings- en ontginningsgeschiedenis, veiligheid, solidariteit, barmhartigheid en verzet. Dit is gerelateerd aan historisch besef en veranderlijkheid van tijden: ooit waren kazematten uit het interbellum symbool voor de Nederlandse neutraliteit, terwijl dit na de Tweede Wereldoorlog in de vergetelheid is geraakt.

En 'opdat we niet vergeten' is een vorm van herinnering en herdenking. Het memoreren van de offers die tijdens een traumatisch deel van de geschiedenis zijn geleverd, waar Duitse bunkers ons herinneren aan onvrijheid, onderdrukking, dwangarbeid en vervolging. En tegelijk: het vieren van de niet vanzelfsprekende vrijheid die erop volgde.

Zo krijgt geschiedenis in verdedigingswerken vorm en waarde: als het verleden dat individuen – en de samenleving als geheel – zich toe eigenen, als spel van vergeten en herinneren dat leidt tot verhalen, die sociaal verbinden, normen en waarden identificeren, begrip creëren, de plaats op de tijdslijn markeren en af en toe verstrooiing bieden.

Hampoort te Grave

Besluit

In bovenstaande is getracht een breed scala aan betekenissen te noemen die aan verdedigingswerken kunnen worden toegekend. Dit is gedaan door verschillende aspecten te onderscheiden naar historische betekenis (cultuurhistorische waarden), fysieke betekenis (ruimtelijke waarden), ecologische betekenis (duurzaamheidswaarden) en ten slotte de maatschappelijke waarden. Mogelijk biedt dit overzicht aanleiding om de betekenis van verdedigingswerken nog verder uit te werken; zie het als een uitnodiging hierop te reageren.

In ieder geval raakt het aan de essentie van onze stichting: waarom doen wij dit? Waarom zijn historische verdedigingswerken belangrijk om te behouden? Hopelijk is hiermee een eerste antwoord op deze vragen aangereikt.

Referenties

- *Nota Belvedere*, 1999, p. 10-12.
- Jan Kolen, Ton Lemaire (red.), *Landschap in meervoud*, Uitgeverij Jan van Arkel, 1999.
- *Op weerstand gebouw*, Waanders Uitgevers/Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 2004, p. 6-15.
- Frans Grijzenhout (red.), *Erfgoed. De geschiedenis*

van een begrip, Amsterdam University Press, 2007.

- Koos Bosma, Jan Kolen (red.), *Geschiedenis en ontwerp, Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*, Uitgeverij Vantilt, 2010.

- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Cultuurhistorisch onderzoek in de vormgeving van de ruimtelijke ordening, Aanwijzingen en aanbevelingen*, Amersfoort, 2013.

- *Saillant*, 2016-II, p. 3; 2017-II, p. 3.

- *Zuiderwaterlinie, Noord-Brabant, een open boek*, Provincie Noord-Brabant, 2018, p. 66-69.

- Chris Will, *Sterk water, De Nieuwe Hollandse Waterlinie*, Uitgeverij Matrijs, 2019, p. 121-123.

Boekbespreking

P. Klinkenberg, P. Altena & P. van der Heijden, Vestingstad Nijmegen 1750, In de voetsporen van kaartmaker Kiers. 104 bladzijden met twee losse kaarten op groot formaat, € 20, ISBN 9789464550122, Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2022

Heeft stadhouder Willem IV (1711-1751) beoogd, dat een Nederlandse variant van de Franse *Plan Reliefs* tot stand zou komen? Deze vraag en de mogelijke antwoorden erop intrigeren mij bij het lezen van het mooie boek 'Vestingstad Nijmegen 1750' en bij de boekpresentatie, die ik ervan heb bijgewoond. De presentatie vond plaats op 18 november 2022 in de Nijmeegse boekhandel Dekker van de Vegt. Een *Plan Relief* is een maquette van een vestingstad. De Franse *Plan Reliefs* vormen een verzameling maquettes van vestingsteden in Frankrijk en daarbuiten, die vanaf 1668 zijn gemaakt. Twee hiervan zijn Nederlandse steden, namelijk Bergen op Zoom en Maastricht. De *Plan Reliefs* zijn nu nog in Parijs te bewonderen.¹ Pro Civitate Brussel, later het Gemeentekrediet, verzorgde in 1965 een uitgave over de *Plan Reliefs* die van Belgische vestingsteden zijn gemaakt².

Aanleiding voor het schrijven van het boek door de drie auteurs is niet het zien van een maquette, maar het ontdekken van het kaartmateriaal gemaakt door Kiers. Het kaartbeeld verrast Klinkenberg vanwege de detaillering, maar het heeft toch nog enkele jaren geduurd voordat hij is gaan schrijven. Het publiceren van een boek over Geallieerde plunderingen in het Rijk van Nijmegen geeft hij voorrang. Klinkenberg zegt tijdens de boekpresentatie, dat hij heeft geworsteld met het lezen van de ondertekening van de kaart. Hierop staat een naam die eindigt op '...iers'. Uiteindelijk verschaft een andere bron hem de duidelijkheid dat de maker van de kaart Kiers moet zijn geweest.

Klaas Willem Kiers wordt geboren in 1726 in Zuidbroek, provincie Groningen. Mede omdat zijn vader vroeg overlijdt, kan hij geen academische titel behalen. Het verkrijgen van een dergelijke titel vraagt om een promotie aan een universiteit. Hieraan zijn kosten verbonden, die door het overlijden van zijn vader niet meer kunnen worden opgebracht. Wel is hij in staat in Groningen allerlei wetenschappelijke colleges

te volgen, waardoor hij zich bekwaamt in het opmeten en karteren van terreinen. In die jaren bouwt hij ook een netwerk van contacten op, dat voor zijn verdere leven van belang kan zijn. Als Kiers in 1750 in Nijmegen aan het werk is met het tekenen van de vesting, dan is aannemelijk dat een medewerker voor het opnemen van de maten uit dit netwerk komt. Interessant is ook dat een veldboek waarin allerlei schetsen en meetgegevens van Kiers zijn te vinden, bewaard is gebleven. De plattegronden en het veldboek vormen de basis waarop Kiers van de vestingstad Nijmegen een maquette heeft gemaakt. Die heeft hij aangeboden aan zijn opdrachtgever, stadhouder Willem IV. Omdat Willem IV tot 1747 slechts stadhouder is van Friesland en Groningen, kan worden verondersteld dat het netwerk van Kiers hem met Willem IV in contact moet hebben gebracht. De officiële opdracht van de stadhouder tot het maken van een maquette van de vesting Nijmegen volgt in april 1750. Hij kan het model in 1751 aan Willem IV presenteren. Wat is er daarna met de Nijmeegse maquette gebeurd? De auteurs hebben hier vergeefs naar gezocht.

Vestingwal in Nijmegen met de Sint Hubertustoren, walmolen en beer, ca. 1885, archief Stichting Menno van Coehoorn

¹ klik op <http://www.museedesplansreliefs.culture.fr>

² *Belgische Steden in Reliëf*, Pro Civitate, Brussel, 1965 (Van deze, ook in de Franse taal, verschenen reeks uitgegeven onder meer delen over Nieuwpoort, Het Fort van de Knocke, Menen, Doornik, Aat, Charleroi (met een 2e druk in 1986) en Bouillon)

Na zijn activiteiten in Nijmegen gaat Kiers aan het werk in Naarden. Op pagina 17 is te lezen dat van Naarden tekeningen en modellen zijn gemaakt. Is hiermee dus ook van Naarden een maquette gemaakt? En, zo ja, wat is daarmee gebeurd? Met die van Nijmegen zou dat misschien een tweetal modellen of maquettes hebben betekend. Zulke maquettes zijn prestigeobjecten en zullen diverse doelen hebben gediend. Zij kunnen dan ook als een aanzet voor een Nederlandse variant worden gezien van de Franse *Plan Reliefs*. Omdat Kiers later aan het werk gaat met het tekenen, opmeten en karteren in het Belgische *Namur* (Namen), begint hij ook aan een maquette van deze vestingstad. Zijn broer Adecco maakt dit werk af. Het leidt tot een palmhouten model van de stad en het kasteel. In tegenstelling tot plaatsen zoals Ieper en Tournai (Doornik) hebben de Fransen tijdens hun bezetting in de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) deze vesting niet ontmanteld.

De laatste alinea op pagina 46 roept allerlei vragen op van wat er met de maquettes is gebeurd na 1751. Tot wanneer is een vindplaats van de maquettes nog te signaleren? Zijn ze in een paleis van de Oranjes opgeborgen of in een pand van de Raad van State? Waardoor vingen ze stof? Dit is aanleiding voor allerlei speculatie. De tekst in het boek mondt uit in een soort open einde. Het zou mooi zijn als onze stichting onderzoek kan laten doen naar de gestelde vragen.

Interessant is het lezen van de problemen, als gevolg van een langdurige uitoefening van het beroep, waartegen militair-ingenieurs zijn aangelopen. Deze zijn:

- a) te weinig salaris (in vergelijking met de collega's bij de cavalerie en de infanterie);
- b) te weinig geld voor de uitvoering van de aanbevelingen van militair-ingenieurs;
- c) het effect van het neerkijken op de zonen van de burgerij binnen het Corps Ingenieurs door een aristocratisering van het Staatse leger en
- d) de gevoeligheid voor de afkeer van burgers tegen het leger.

In hoeverre Kiers hiervan ook last heeft gehad, is onduidelijk.

Kiers stopt wel in 1757 met zijn werk voor en in het Staatse leger. Hierbij is de vraag gerechtvaardigd, wat voor hem het effect

was van het relatief vroege overlijden van Willem IV in 1751. De stadhouder was immers de opdrachtgever voor zijn werk (opmeten, tekenen, maken van een maquette). De basis voor de interesse van Willem IV in vestingwerken zou onder meer komen, doordat hij onderwezen werd in het leerboek van Menno van Coehoorn 'Nieuwe Vestingbouw'. Stopt Kiers doordat hij na zijn bijdrage aan het werk voor Namen geen nieuwe opdrachten meer krijgt of om een andere reden? Hij vestigt zich in Amsterdam, waar hij samen met een zekere Jan Mulder een zeepziederij opricht. Slechts kort is Kiers hiermee actief, want hij overlijdt in oktober 1759 op 33-jarige leeftijd. Hij laat een boedel met voor een cartograaf waardevolle stukken na, waarvan in 1760 een catalogus verschijnt. Overigens kan Kiers geen groot vermogen opbouwen, want hij kan daaraan slechts werken tussen 1757 (ontslag bij het Staatse leger) en 1759 (jaar van zijn overlijden).

Kronenburgertoren in Nijmegen in 1872, vóór de ontmanteling van de vesting; in de achtergrond de Hezelpoort, archief Stichting Menno van Coehoorn

Hoofdstuk 3 beschrijft de context van het werk van Kiers in Nijmegen. Wat gebeurt er kort voor en in de jaren dat Kiers daar aan het werk is? De stad is in 1747 onrustig als gevolg van facties³, die elkaar betwisten in het bezetten van de zetels in de Nijmeegse magistratuur. De bron hiervoor ligt in het benoemen door de stadhouder van hem goedgezinde personen als gevolg van de na 1672/1673 ingevoerde regeringsreglementen. Door het overlijden van koning-stadhouder Willem III in 1702 ontstaat hevige strijd tussen de factie van de Oude Plooi, die nu geen steun

³ Een factie is een politieke groepering die een bepaald doel nastreeft en niet verward mag worden met een politieke partij.

meer heeft van de stadhouder en de factie van de Nieuwe Plooi. Het tweede stadhouderloze tijdperk treedt in, dat door het benoemen van Willem IV tot erfstadhouder van alle provincies als gevolg van de Franse inval van de Republiek in 1747 eindigt. Wederom ontstaat onrust, die ook wordt gevoed door belastingoproeren in het Rijk van Nijmegen en het Land van Maas en Waal. Het gaat om verzet tegen het verpachten van de belastingheffing. Dit leidt immers tot een forse belastingdruk op de bevolking.

Opmerkelijk is overigens de stelling op pagina 38, dat Grave de meest belegerde stad van de Republiek zou zijn. Hoe is dit berekend? Welk bewijs of wetenschappelijke bron kan hiervoor worden aangehaald? Hierover valt jammer genoeg niets te lezen.

Meer helderheid geeft een beschrijving van de problemen die een rol spelen bij de vesting Nijmegen. Het gaat om:

- a) slecht onderhoud (bron hiervan is onder andere een vernietigend rapport van Van Coehoorn in 1699), en
- b) het ontbreken van nauwkeurige en actuele 'plans' (kaarten) van de fortificaties.

De aangedragen oplossingen hiervoor zijn:

- a) het tussen 1726 en 1732 tot stand komen van een aantal versterkingen (overigens zonder veel coördinatie). Het verbeteren van de Kapitale Wal (de hoofdwal) duurt als gevolg van impasses overigens nog jaren voort tot in elk geval 1750, en
- b) het geven van een opdracht in 1727 van de directeur van de fortificaties om exacte kaarten van de vestingen te ontwerpen; de bekrachtiging door de Raad van State duurt vervolgens zeven jaar.

Gemeld wordt het over en weer vergeefse schrijven van brieven tussen de Raad van State en de Nijmeegse magistraat om tot een budget voor het nodige herstelwerk te komen. De formele verantwoordelijkheid voor de staat van de vestingen ligt trouwens bij de Raad van State.

Hoofdstuk 5 behandelt de plattegronden en het veldboek van de vesting. Een ruime toelichting op deze objecten is te vinden. Bijzonder is verder, dat Kiers twee plattegronden heeft gemaakt: één gaat over de ruimte binnen de vesting en de ander schetst wat men in de onmiddellijke omgeving van de vesting kan zien. Het levert uniek kaartmateriaal rond 1750 op met voor het

eerst een exacte afbeelding van de binnenstad van Nijmegen.

Een heldere uitleg wordt gegeven van de door Kiers gemaakte keuzes in wat wel en niet wordt afgebeeld en de gevolgen hiervan voor het kaartbeeld. Het werk van Kiers heeft historische opvolging gekregen in later kaartmateriaal van Nijmegen en omgeving door Hottinger (1785), De Man (1799), Tranchot/Müffling (1801-1814) en Krayenhoff (1823).

De Hezelpoort in Nijmegen in 1872 (de veldzijde), vóór de ontmanteling van de vesting, archief Stichting Menno van Coehoorn

Enkele kritiekpunten op het boek vind ik wel:

- 1) dat het overigens uitgebreide notenapparaat zich niet uitstrekt tot het voorwoord. Zo is op pagina 7, tweede alinea, te lezen dat de stad Nijmegen al vaak getekend is. Met een noot zou een aantal bronnen van deze tekeningen vermeld kunnen worden.
- 2) Omdat veel informatie uit het Album Amicorum van Kiers wordt gehaald, zou het ontstaan en de functie van zo'n Album meer helderheid kunnen geven over het belang ervan.
- 3) Ook ontbreekt het kader van de Oostenrijkse Successieoorlog. Dit is wezenlijk, omdat in het boek gebeurtenissen worden beschreven die het gevolg zijn van deze oorlog. De afloop van deze oorlog met de Vrede van Aken in 1748 had tevens kort mogen worden geschetst.

Bij de boekpresentatie gaven de drie auteurs van het boek een nadere uitleg bij onderdelen van het boek. Paul Klinkenberg schetste allereerst op hoofdlijnen belangrijke gebeurtenissen in het leven van Kiers:

- zijn afkomst uit Groningen en de voor hem bijzondere verhuizing naar Nijmegen, waar

hij kennis moet hebben gemaakt met een landschap, waarin meer dan in Groningen een reliëf te zien is;

- het maken van kaarten, een teken- of veldboek en een maquette;
- het overlijden van zijn broodheer, Willem IV in 1751 en de effecten daarvan op hem;
- het starten met het werken aan een maquette van Namen;
- zijn vertrek naar Amsterdam in 1757;
- het vanaf 1757 oprichten van een zeepziederij en
- zijn overlijden in 1759 op 33-jarige leeftijd.

Peter Altena liet in zijn toelichting op het boek een plaatje of tekening zien van de Hoenderpoort te Nijmegen getekend door Jan de Beijer uit 1752. Het beeld liet een verstilld leven zien in deze stad van die tijd. Hierna kwam een afbeelding uit het Album Amicorum van Kiers aan de orde. Kiers is in Nijmegen gaan wonen in 's Lands Huysinge en 's Lands Magazijn (het Arsenaal). Hiervan werd een afbeelding getoond uit het Nijmegen van 1788. Daarna kwam een schilderij van stadhouder Willem IV, gemaakt door Aved in 1751, aan bod. Peter gaf aan, dat er in Nijmegen in die jaren vier belangrijke machtscentra waren:

- a) het stadhuis (de werkplaats van de magistraat en de burgemeester). Hier heeft in 1747 een strijd plaats gevonden om het pluche;
- b) de Stevenskerk (de plek waar een oproerige dominee in deze tijd preekte);
- c) het Valkhof (de woonplaats van de burggraaf). In de periode rond 1750 bleek deze persoon de leermeester te zijn geweest van Willem IV en

- d) het garnizoen (de mannen van het garnizoen zijn in diverse woningen van burgers gehuisvest). De commandeur vaardigde voor het functioneren van het garnizoen 'Ordres en Reglementen' op 1 september 1750 uit. De noodzaak hiertoe is ontstaan, omdat soldaten wel eens de openbare orde verstoorden.

Om een toelichting te geven bij deze laatste opmerking liet Peter een plaatje uit 1705 zien met als titel "Geweldige opschudding te Nijmegen". Het ging hier om de hierboven beschreven strijd tussen de Oude en de Nieuwe Plooi. Hierin was de heer Roukens betrokken en een nazaat van hem speelde ook in 1747 een rol bij de onrust in de stad.

Paul van der Heijden ging in zijn bijdrage aan de presentatie in op het tweede deel van het boek. Wat is er op het kaartmateriaal vooral te zien? Paul gaf een toelichting bij onder meer de volgende uitsneden van de kaart:

- a) de Hezelpoort;
- b) het reliëf rond de stad;
- c) het poortje bij de Kruidtoren.

De oude vestingstad veranderde na 1875. Paul vertelde, dat hij een proef heeft gemaakt van een Nijmeegs bolwerk op basis van de opmetingen van Kiers en liet deze ook zien.

Na de overhandiging van het eerste exemplaar aan de wethouder voor cultuur door Paul Klinkenberg eindigde de presentatie met een hapje en een drankje, waarbij de aanwezigen verder konden praten over het mooie boek, dat dan ook te koop was.

Henk van den Boomgaard

De Molenpoort in Nijmegen (gebouwd in 1525, verbouwd in 1648) in 1872 (de veldzijde), vóór de ontmanteling van de vesting, archief Stichting Menno van Coehoorn

Vergeeten kennis komt weer boven de grond

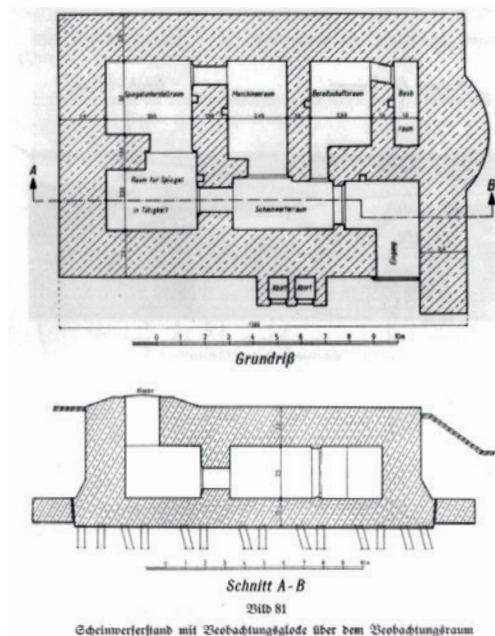
Tim Buruma

Het Kazemattenmuseum te Kornwerderzand stelt zich tot doel om het terrein terug te brengen naar de toestand van mei 1940. Door de verdiensten van de groenploeg die deze taak uitvoert, werden recent de contouren van kazemat VII weer herkenbaar gemaakt. Als gevolg hiervan werd een ‘ontdekking’ gedaan. In een persbericht van het Kazemattenmuseum werd hierover het volgende geschreven: ‘Verrassende ontdekking is de ronding aan de zuidoostelijke buitenmuur ter hoogte van de gepantserde observatiekoepel. Deze uitbouw met een dikte van 2,80 meter is voor zover bekend de enige in zijn soort.’¹

In het kader van de werkzaamheden op de Afsluitdijk werden recent tevens een Duitse bunker van het type 612 en de Nederlandse kazemat II uitgegraven. Ook kazemat II blijkt een dergelijke ronding te vertonen. Op het

terrein van het kazemattenmuseum staat nog één kazemat met een dergelijke uitbouw, namelijk kazemat IV. Niet alleen te Kornwerderzand, maar ook bij kazemat VII bij Den Oever is zo’n uitbouw aanwezig. In totaal zijn er dus minstens vier kazematten met een bolling. Deze uitbouwen zijn duidelijk herkenbaar op de authentieke Nederlandse tekeningen alsmede op de Duitse plattegronden in *het Denkschrift über die Niederländische Landesbefestigung*. Een aantal plattegronden is ter verduidelijking aan dit artikel toegevoegd.

De lezer zal zich waarschijnlijk afvragen waar de uitbouw voor diende. Het antwoord is niet te vinden in de boeken ‘Kazematten in het interbellum’, ‘Kazematten op de Afsluitdijk’ en ‘De fictie dat Holland een vesting is’.² Wel ziet men de bolling op pagina 59 van ‘Kazematten in het interbellum’ afgebeeld.

Plattegrond afkomstig uit het *Denkschrift über die Niederländische Landesbefestigung* uit 1941. Zoals te zien is de uitbouw hier aan de rechterzijde naast de observatiekoepel.

Kazemat VII te Kornwerderzand. Foto auteur.

Het antwoord kan echter wel worden afgeleid uit de locatie van de bollingen. Wat opvalt, is dat ze zich bevinden bij de observatiekoepels van de kazematten. Kazematten zonder observatiekoepel hebben een dergelijke uitbouw niet. De functie van deze uitbouw zal dan ook te verklaren zijn uit de constructie van de stalen waarnemingskoepel. De omvang van de koepels was zodanig dat deze zonder de uitbouw niet volledig op de kazemat gepast hadden, zonder de ronde vorm te verbreken.

¹ Dit persbericht werd op Instagram en Facebook geplaatst.

² Visser, H.R. en Wieringen, J.S. *Kazematten in het interbellum*, Buijten en Schipperheijn B.V., Drukkerij, 2002. Verbeek, J.R. *Kazematten op de Afsluitdijk*, Uitgeverij Noordboek 2020. Michels, J. C. M. (2021). *...de fictie dat Holland een vesting is: Vestingbouw door het wapen der genie, 1914-40'*. Proefschrift, uitgegeven bij Uitgeverij Verboden Kringen, Oorscot. Zie ook prijslijst publicaties op blz. 25.

Medewerkersdag Menno van Coehoorn, Vrijheidsmuseum Groesbeek, 19 november 2022

Jos Notermans en Henk van den Boomgaard

Een gezelschap van ongeveer 30 mensen is op 19 november 2022 bijeengekomen voor de 2e Medewerkersdag van onze stichting. Raphael Smid¹ opent de dag en licht kort het doel van de bijeenkomst en het programma toe. Centraal staat de veronderstelde behoefte dat medewerkers of vrijwilligers van onze stichting met elkaar in gesprek kunnen gaan. Hierna wordt stilgestaan bij het museum, waar wij vandaag te gast zijn. Daartoe stelt hij Wiel Lenders voor.

Wiel Lenders is historicus en directeur van het Vrijheidsmuseum. Hij houdt een presentatie waarin hij ingaat op het ontstaan van het museum. In de jaren '90 van de vorige eeuw ontstaat in Groesbeek het besef dat allerlei museale activiteiten rond de Slag om Arnhem geconcentreerd zijn in de omgeving van Oosterbeek en Arnhem. De pastoor van Groesbeek neemt daarop het initiatief om in zijn woonplaats ook een museum op te zetten. De terreinen rond Groesbeek zijn immers in september 1944 het toneel geweest van de landing van een Amerikaanse parachutistendivisie, die de bruggen van onder meer Grave en Nijmegen diende te veroveren. De weg over deze bruggen moest immers worden gebruikt om bij Arnhem over de Rijn te komen. Tal van voorwerpen uit WO II zijn verzameld en in het museum tentoongesteld. Verder was de omgeving rond Groesbeek het startpunt van operatie *Veritable*, waarmee de Geallieerden het Rijnland wilden intrekken.

Een aantal jaren later is de naam van het museum, Bevrijdingsmuseum, veranderd in Vrijheidsmuseum. Deze nieuwe naam toont de ambitie om een schakel te zijn in de *Liberation Route Europe*. Deze weg beschrijft het grote verhaal vanaf de landing en bevrijding van Normandië in juni/juli 1944 via Parijs en daarna Arnhem/Nijmegen naar Berlijn. Het museum wil over de schutting van de eigen regio heen kijken, doordat het aandacht wil geven aan:

- a) het lokale;
- b) het regionale of nationale en
- c) het internationale.

Deze dimensies moeten dan in de context van de 20e eeuw over het begrip vrijheid worden geplaatst. Ook probeert het museum een relatie te leggen met vrijheid in de huidige tijd. Voor het museum is het krijgen van een subsidie van de gemeente Berg en Dal belangrijk geweest. Deze middelen zijn besteed aan een verwerking van de drie pijlers van het museum in de expositie: 'vrijheid, democratie en rechtsstaat'.

Na de presentatie van Wiel Lenders komen onderwerpen aan bod, die specifieke betekenis hebben voor onze stichting.

In de loop van de dag waren er presentaties uit de eigen gelederen. Ard van Rhijn praatte de aanwezigen bij over het documentatiecentrum, Henk van den Boomgaard over de werkzaamheden van de redactie van Saillant, Ad Littel over de MAC en Eric-Jan Broeken over het

¹ Voorzitter van Commissie Excursies en Evenementen van onze stichting.

nieuwe softwarepakket Procurios. Gastspreker Arthur van Beveren introduceerde het onlangs verschenen boek 'Atlantikwall in kaart'² bij de aanwezigen en Hans Buis van Bond Heemschut sprak over de nieuwe Omgevingswet, die er uiteindelijk naar verwachting in 2023 toch een keer zal gaan komen. Hij vertelde ook, dat Bond Heemschut voor belangstellenden cursusdagen organiseert over deze wet.

Na afloop van het plenaire deel van de dag was er de mogelijkheid het Vrijheidsmuseum op eigen gelegenheid te bezoeken.

Tot zover het verslag van de 2e Medewerkersdag die onze stichting in deze vorm organiseerde. De Medewerkerdagen zijn in de plaats gekomen van de correspondentendagen die een wat andere opzet hadden. De correspondentendagen bestonden traditioneel uit een 'vergaderdeel' met mededelingen en lezingen en een excursiedeel waarin historisch-vestingbouwkundige objecten werden bezocht. Bij de Medewerkerdagen is het excursiedeel geminimaliseerd terwijl daarnaast veel nadruk wordt gelegd op het uitwisselen van informatie

tussen medewerkers en bestuur en medewerkers onderling. Begrijpelijkerwijze wordt voor een belangrijk deel van de informatie-uitwisseling gekozen voor een plenaire setting met sprekers en toehoorders. Dit betekent in de praktijk, dat er gedurende een groot deel van de dag sprake is van eenrichtingsverkeer. Het voorstelrondje aan het begin van de dag is daar een uitzondering op, maar door de inrichting van de zaal c.q. de vergaderlocatie betekent dit in de praktijk dat de deelnemers tijdens dit onderdeel een tijdje achterstevoren op de stoel moeten zitten. Aanbevolen wordt dat voor echt actieve betrokkenheid van de deelnemers het waarschijnlijk handiger is te kiezen voor een meer op interactie gerichte inrichting.

Daarnaast zou het de moeite waard zijn, om eens te proberen de medewerkers actief aan het praten te krijgen over een vooraf gekozen onderwerp. Te denken valt aan: maak ons deelgenoot van

- het grootste probleem dat je als medewerker ervaart,
- je grootste succes,
- je ervaringen met vestingwerken en natuur,
- de publieksgerichte inrichting van vestingwerken, etc., etc.

Daarnaast wordt in de loop van zo'n lange zitdag de beweging behoorlijk gemist, die een excursie vaak met zich mee bracht ...

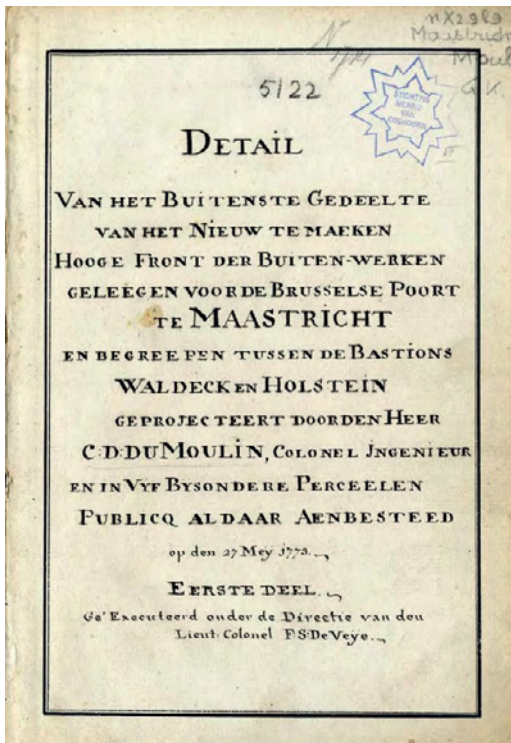
² Volledige titel 'Atlantikwall in kaart; bunkers en bezetting in Zuid-Holland'; zie boekbespreking in dit nummer

Bestekboeken van Carel Diederik Du Moulin digitaal te raadplegen

Jos Notermans

In het documentatiecentrum van Stichting Menno van Coehoorn bevindt zich een van de bestekboeken die in opdracht van Carel Diederik Du Moulin werden vervaardigd. Ze bevatten informatie voor de aannemers die willen inschrijven op de werkzaamheden in de Hoge Fronten van de vesting Maastricht in het jaar 1773.

De titelpagina van het bestekboek dat zich in het documentatiecentrum van Stichting Menno van Coehoorn bevindt.

De volledige titel van het boekwerk luidt: *Detail Van het Buitenste Gedeelte van het Nieuw te maeken Hooge Front der Buitenwerken geleegeen voor de Brusselse Poort te Maastricht en begreepen tussen de Bastions Waldeck en Holstein geprojecteerd door den Heer C.D: Du Moulin, Colonel Ingenieur en in Vyf*

Bysondere Perceelen Publicq aldaar aanbesteed den 27 Mey 1773. De stichting verwierf het boek in 1959 als schenking van een zekere mevrouw Van Kempen uit Naarden.¹ Het werk is sinds begin 2022 ook digitaal te raadplegen op de website van de stichting.² Hoog tijd dus om dit bijzondere boek wat meer aandacht te geven.

Carel Diederik Du Moulin (1727-1793)

Du Moulin startte zijn militaire carrière op zestienjarige leeftijd en werd al een jaar later aangesteld als ingenieur bij het korps ingenieurs van het Staatse leger.³ In 1747 maakte hij deel uit van het garnizoen van de door de Fransen

Portret van Carel Diederik Du Moulin

¹ Jaarverslag Stichting Menno van Coehoorn 1959, 27.

² <https://adlib.coehoorn.nl/pdf/e0494/5122-Maastricht-1773.pdf>

³ Over Du Moulin schreef ik een korte biografie in: Paul Arnold e.a. Luxemburg – Limburg, Verwantschap zonder grenzen, Maastricht 2009, 93-95. De biografische gegevens in dit artikel zijn daar grotendeels aan ontleend.

belegerde vesting Bergen op Zoom. Daar kreeg hij belangstelling voor de ondergrondse mijnenoorlog en om deze manier van oorlog voeren verder te bestuderen maakte hij een reis naar Frankrijk. Zo vergaarde hij informatie over de verschillende soorten mijngalerijen, hun lading en hun uitwerking. In 1770 volgde zijn benoeming tot kolonel-commandant van het korps mineurs en sappeurs, het legeronderdeel dat was gespecialiseerd in de ondergrondse oorlogvoering. Vanuit deze functie diende hij in 1771 een voorstel in tot verbetering van de mijnenstelsels van de vestingen Bergen op Zoom, Maastricht en Namen. In Maastricht leidde dit ertoe dat er tussen 1771 en 1780 een compleet nieuw stelsel van mijngalerijen werd aangelegd.

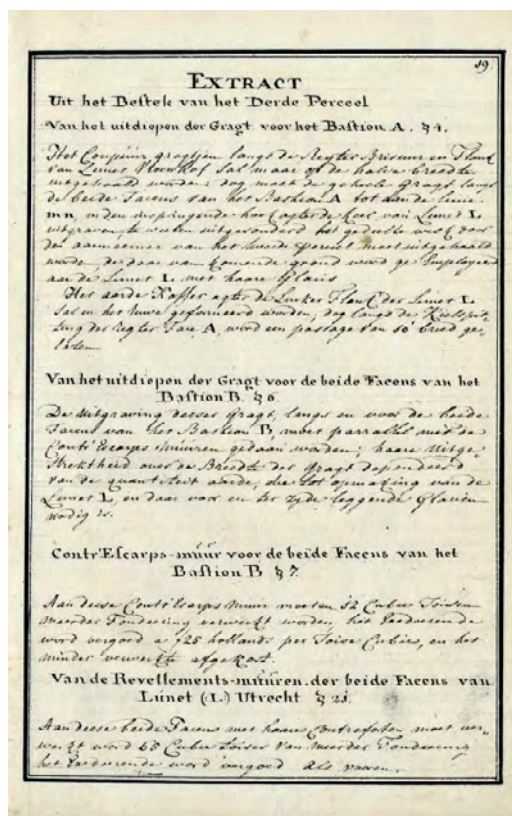
Hij kreeg echter ook waardering als vestingbouwer 'boven de grond'. Voor de vesting Maastricht ontwierp hij een plan voor de verbetering van de vestingwerken van de hoge fronten aan de west- en noordwestzijde. Hij stelde daarnaast voor, om de noordelijk gelegen Bossche Fronten te verbeteren en een fort op de Caberg te bouwen. Van dit omvangrijke project zouden uiteindelijk in de jaren 1773-1777 slechts de verbeteringen in de hoge fronten worden uitgevoerd. Hier vereenvoudigde hij de bestaande wirwar van verdedigingswerken tot een getailleerde linie, die we tegenwoordig kennen als de Linie van Du Moulin. Het bestekboek dat zich in het documentatiecentrum bevindt, werd ten behoeve van deze verbeteringswerkzaamheden samengesteld.

Als directeur van het korps ingenieurs in de vesting Maastricht en het departement Oppermaze woonde hij van 1773-1777 in deze stad. Hij kreeg in 1777 de functie van directeur-generaal van fortificatiën met als standplaats Den Haag en in die functie wees hij regelmatig op de slechte toestand van het verdedigingsstelsel van de Republiek. Hij moet zich daar een soort van roepende in de woestijn hebben gevoeld. In 1784 geeft hij een overzicht van 21 rapporten, memories, missiven en dergelijke die hij in de periode 1775-1783 schreef en waarop de Raad van State, het bestuurscollege verantwoordelijk voor 's lands verdedigingswerken, geen enkele actie ondernam.⁴ Ondanks deze kritische houding werd hij in 1787 bevorderd tot luitenant-generaal van de infanterie. Hij overleed op 21 maart 1793 in Dordrecht.

De vestingbouwkundige kwaliteiten van Du Moulin bleven ook in het buitenland niet onopgemerkt. Zowel de Pruisische koning Frederik de Grote als diens zoon Frederik Willem II deden pogingen hem over te halen in Pruisische dienst te treden, maar Du Moulin ging hier niet op in.

Het bestekboek van Stichting Menno van Coehoorn

Het volledig handgeschreven en handgetekende boek bestaat uit een tekstdeel van 45 pagina's gevolgd door 99 plattegronden, doorsnedes en andere technische tekeningen. Het tekstdeel is in een aantal hoofdstukken en paragrafen verdeeld. Op de eerste drie pagina's staat een korte beschrijving van de vijf percelen waarin het werk is ingedeeld. Onder elk beschreven perceel wordt vermeld welke aannemer dit deel van het werk heeft aangenomen en voor welk bedrag. Het lijkt er op dat deze gegevens later in het boek zijn ingevuld.

Tekstpagina 19 uit het boek met een aantal aanwijzingen voor de aannemer van het derde perceel.

⁴ Sneep e.a. Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland, 's-Gravenhage 1982, 72-81.

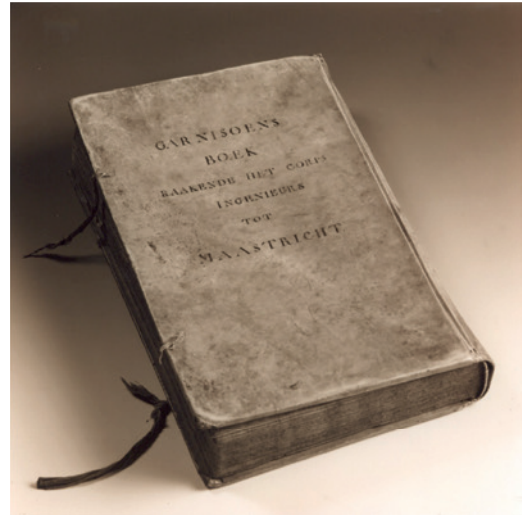

Vanaf pagina 5 volgt een meer uitgebreide beschrijving van zaken die in de verschillende percelen extra aandacht behoeven. Deze wordt vanaf pagina 27 gevolgd door de beschrijving van een aantal algemeen geldende voorschriften. Het gaat hier onder andere over de behandeling van het metselwerk, het bereiden van de metselmortel, het verfwerk en het gazonneren. Het tekstdeel eindigt met een register op de onderwerpen besproken in de voorgaande tekst en een overzicht van de afbeeldingen die in de rest van het boek zijn opgenomen.

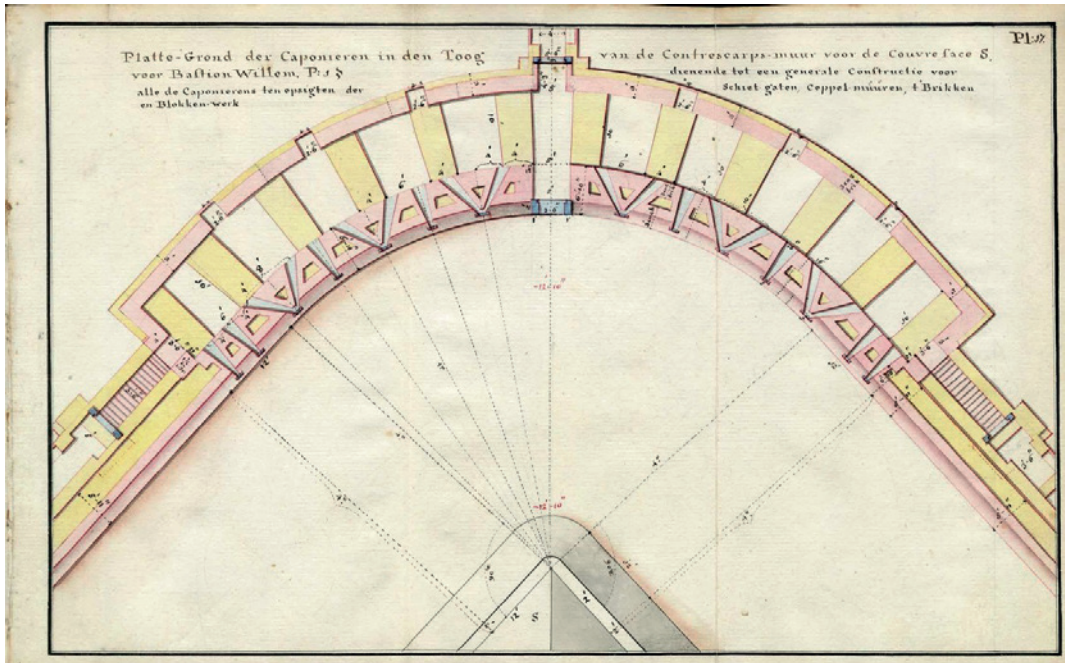
De 99 afbeeldingen die volgen zijn zeer nauwkeurig in inkt getekend en gedeeltelijk ingekleurd. Voor een deel zijn ze in het boek ingevouwen en uitklapbaar. Als eerste is er een overzichtsplattegrond van het gehele werk, vervolgens een plattegrond van de mijngalerijen en daarna plattegronden waarop de werkzaamheden in de vijf percelen worden weer gegeven. Tot slot zien we een groot aantal detailtekeningen die duidelijk bedoeld zijn als instructie voor de aannemers. De tekeningen zijn voorzien van maten en sommige tekeningen zijn bedoeld voor meer algemeen gebruik zoals voorbeelden van hardstenen deuromlijstingen en van houten formelen voor het metselen van

Het lijkt er overigens niet op dat de platen in dit boek daadwerkelijk bij de uitvoering van de werken zijn gebruikt. Ze zien er allemaal uit als nieuw en er zijn geen sporen van vervuiling zoals je die zou verwachten als ze op het werk zelf dienst hadden gedaan.

Het boek geeft geen informatie over degene die de tekeningen heeft gemaakt, maar we weten

Het garnizoensboek voor het korps ingenieurs in de vesting Maastricht. Foto: Jos Notermans

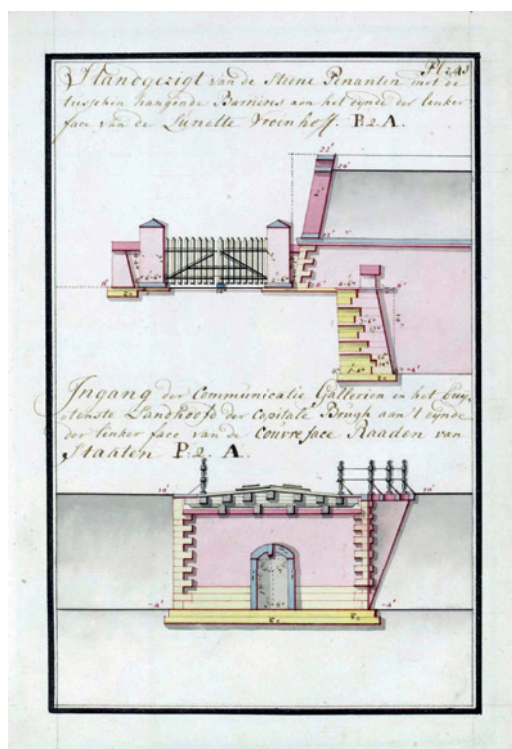
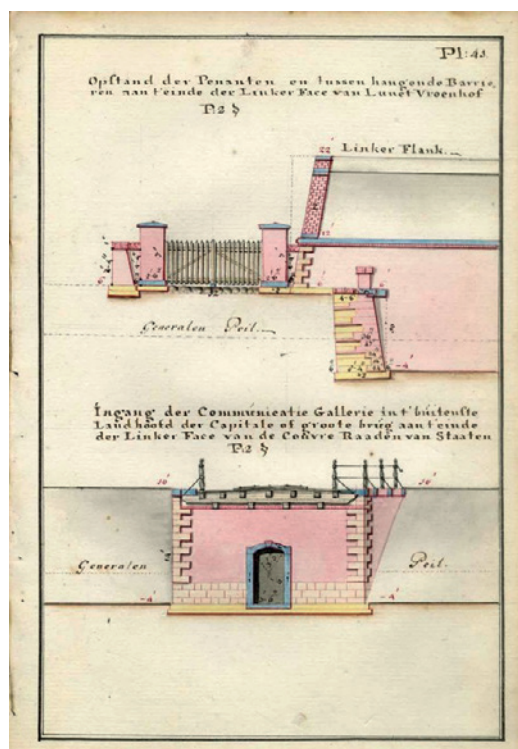
Plaat 17, een plattegrond van een van de caponnières, die als voorbeeld diende voor andere vergelijkbare bouwwerken in het bestek.

dat het tot de taak van het korps ingenieurs in de vesting behoorde om bestekken op te maken en aanbestedingen voor te bereiden.⁵ In het garnizoensboek van het korps ingenieurs in de vesting Maastricht over de periode 1773-1788 lezen we bijvoorbeeld in 1787 een instructie dat er in bestekken op iedere bladzijde dertig regels mochten worden geschreven en dat iedere regel minstens 36 letters diende te bevatten.⁶ We mogen dus aannemen dat het boek onder supervisie van Du Moulin zelf door een of meerdere ingenieurs is samengesteld. Het lijkt er wel op dat dit niet voor alle ingenieurs een aangename bezigheid is geweest. In 1775 staat er namelijk in het garnizoensboek de expliciete order dat alle extraordinaris-ingenieurs en luitenants moesten opmeten, calculeren en tekenen.

Overige bestekboeken

Het bestekboek in het bezit van Stichting Menno van Coehoorn is niet het enige exemplaar dat bewaard bleef. In het Historisch Centrum Limburg in Maastricht bevindt zich eveneens een kopie van dit 'Buitenste gedeelte', maar ook een vergelijkbaar boekwerk met betrekking tot het binnenste gedeelte. Van het buitenste gedeelte zijn op dit moment op de website van dit archief alleen de platen te bekijken, maar deze kunnen goed worden vergeleken met de platen uit het boek in het documentatiecentrum. Een derde exemplaar bevindt zich in het Nationaal Archief, maar is nog niet digitaal ontsloten.

Plaat 41, links uit het boek van Stichting Menno van Coehoorn en rechts uit het boek van het RHCL. Hoewel de afbeeldingen identiek lijken te zijn, vallen er met name verschillen in handschrift en opmaak van de tekst op.

⁵ Jos Notermans. Daniel Wolff van Dopff (1650-1718) en de militaire ingenieurskunde in vestingstad Maastricht. In: *Maastricht kennisstad*, Maastricht 2011, 73-88.

⁶ RHCL 07.E01 Oud militaire archieven, inventarisnummer 1: Garnizoens Boek raakende het corps ingenieurs tot Maastricht.

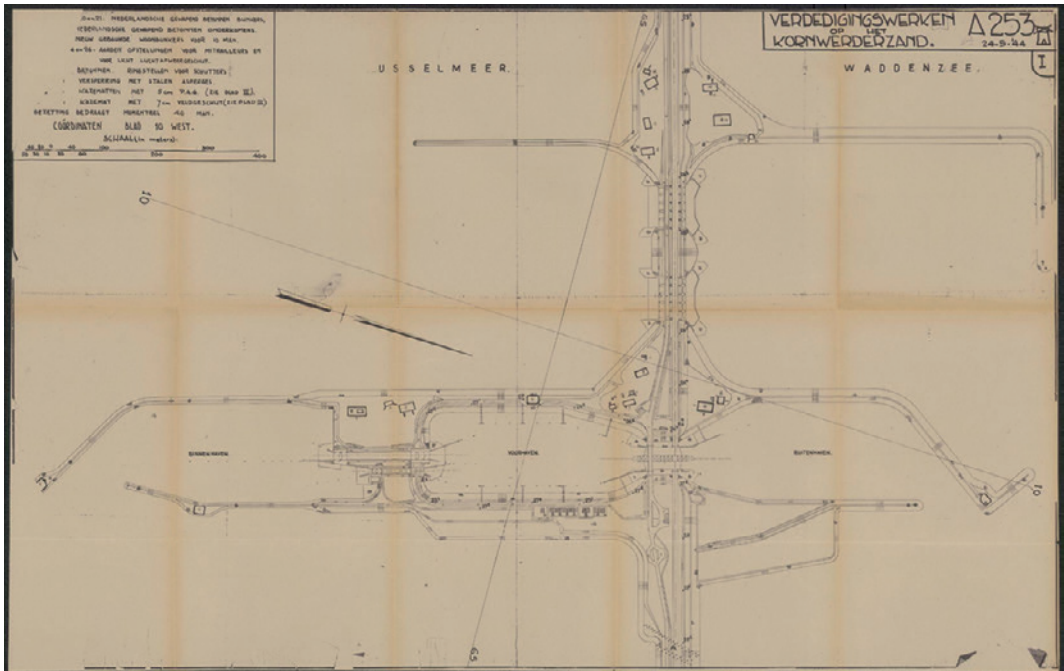

De Stelling Kornwerderzand gedurende de bezettingstijd

door Tim Buruma

Bij een gebrek aan afdoende Duitse bronnen over de bezettingstijd bij Kornwerderzand kunnen mensen terecht bij verslagen opgesteld door het verzet om toch nog een beeld te verkrijgen hoe deze stelling functioneerde gedurende de jaren 40-45. Recent trof ik in het archief van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie een aantal inlichtingenrapporten van het verzet aan, die handelen over de Afsluitdijk en de Stelling Kornwerderzand (Stelling KWZ).¹ In dit artikel een aantal bevindingen die hieruit voortkomen.

Een rapport uit mei 1944² maakt de volgende onthullende opmerkingen: “Voor ongeveer 2 jaar zijn al de Nederlandse kazematten dichtgemetseld geweest.³ Thans zijn ze weer gedeeltelijk in gebruik gesteld. Daar ze zeer vochtig zijn worden ze niet bewoond, maar zijn er drie gemetselde woon-bunkers voor 10 man gebouwd.” Over de Duitse bunkers schrijft het verzetsrapport het volgende: “De kazematten I, II en III zijn door de Duitsers gebouwd.”⁴ “Gewapend betonnen kanonkazematten I en III zijn door de Duitsers gebouwd volgens tekening

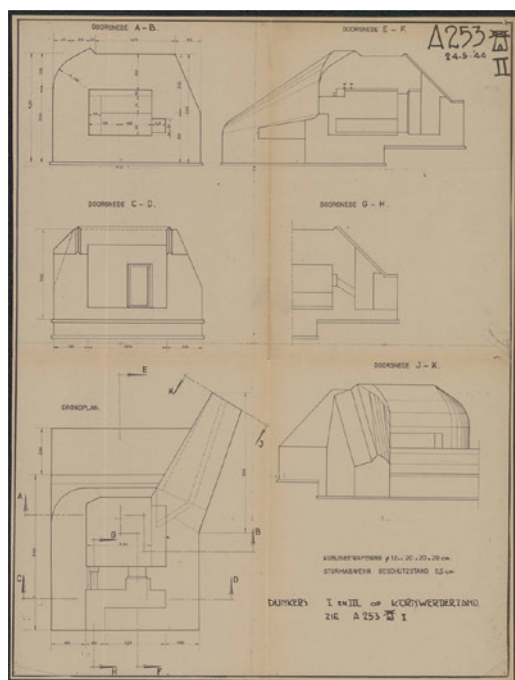
Bovenstaande kaart laat de locaties zien waar het verzet kazematten of veldversterkingen had gedetecteerd. Zoals te zien was het verzet niet alleen op de hoogte van de door Nederland gebouwde kazematten, maar wist ook waar de Duitse bunkers en versterkingen zijn gebouwd. Let op dat de kaart niet de daadwerkelijke nummering van de Nederlandse kazematten volgt.

¹ Kaart, tekeningen alsmede de rapporten zijn afkomstig uit het volgende archief: Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag, Duitse verdedigingswerken en eenheden in bezet Nederland, toegang 575. Inventarisnummers 224, 258, 391, 474 en tot slot: 479.

² NIMH, Duitse verdedigingswerken, 575, inv.nr. 391

³ Een inlichtingenrapport uit 1943 maakt duidelijk waarom: de kazematten werden dichtgemaakt zodat eventuele doorgedrongen vijandelijke eenheden, bijvoorbeeld in de vorm van parachutisten, niet zouden kunnen schuilen in de kazematten. NIMH, Duitse verdedigingswerken, 575, inv.nr. 474 Met dank aan Klaas Timmer voor deze vondst.

⁴ De Duitse bunkers worden beschreven als kazemat I, II, en III. Waarbij Nummer II naast de Nederlandse II staat en 'kazemat I' staat naast de Nederlandse IV. Nummer III is geplaatst in de tweede linie.

Op deze tekening is het standaardontwerp van het type 667 te zien. De kanonbunker zou volgens de Duitse doctrine flankerend vuur moeten geven. Vandaar de rechtervleugel ter bescherming van het schietgat. Bij Kornwerderzand is de bunker uiteindelijk in een frontale uitvoering gebouwd.

II. Met uitzondering van de vleugelconstructie welke niet gemaakt is. Wel zijn aan de kazematten Tobruks gebouwd. Deze zijn boven het dak van de kazemat en dienen om de kazemat zelf te verdedigen. In deze kazematten zijn kanonnen van 5 cm geplaatst. De kazemat II is in een wat zwaardere uitvoering, hierin staat een kanon van 7 cm. Het zijn geen snelvuurkanonnen.⁵ Alle drie bunkers zijn op staal gefundeerd wat in dit geval wil zeggen, op rivierzand met een taludhelling van 40 cm. Om ondermijning bij beschietingen te vermijden, is rond de buiten der kazematten, een funderingsmuur van stampbeton aangebracht: 2,50 meter hoog en 1 meter breed. Het schietgat van kazemat I is 100 cm hoger boven het maaiveld aangebracht dan dat van de mitrailleurkazemat [Nummer IV].⁶ Zoals uit de vuurrichting blijkt bij beide kazematten ertoe te dienen om de aspergeversperring bij A. te bestrijken.”

“Kazemat IV is praktisch onbruikbaar omdat ze niet hoog genoeg vuur kan geven. Voor de versperring begint de weg te klimmen waardoor voor de versperring een dode hoek ontstaat.”

In de stelling zijn verscheidene versterkingen aangelegd. Het rapport zegt hierover het volgende: “veldversterkingen voor mitrailleur en 2 cm luchtafweer zijn gebouwd. Verder zijn over geheel Kornwerderzand schuttersputten

De Duitse kanonbunker met een 5cm KwK (Kampfwagenkanone) naast de IV vandaag de dag. De funderingsplaat van stampbeton is goed te zien. Foto T. Buruma

⁵ De Nederlandse Siderius kanonnen die aanwezig waren in de Nederlandse kazematten II & VI waren wel snelvuurkanonnen. De Duitsers hebben deze enige tijd na mei 1940 echter naar elders getransporteerd.

⁶ De commandokazemat met als werkelijk nummer IV heeft nummer 7 op de kaart gekregen. Schrijver dezes heeft ervoor gekozen om de daadwerkelijke nummers van de kazematten in de tekst te gebruiken.

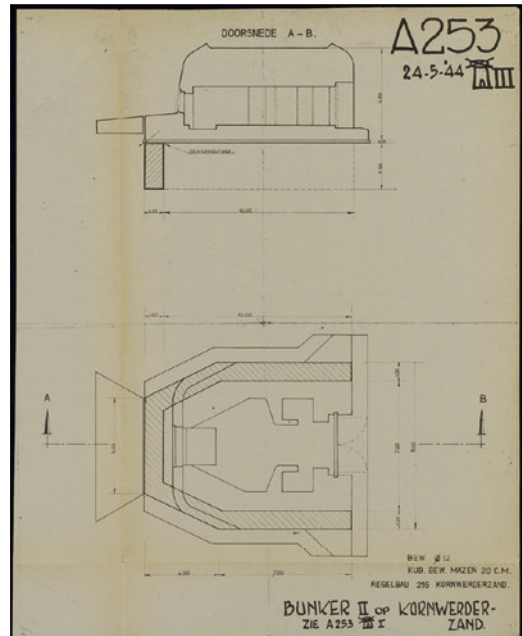

verspreid. Ze zijn met een rondje aangegeven maar er komen dagelijks meer bij. Het zijn betonringen van 60 cm ongeveer 150 cm diep in de grond”.

Op 8 januari 1945 had het verzet wederom een uitgebreid inlichtingenrapport over de Stelling Kornwerderzand naar Londen verzonden.⁷ Het verslag meldt dat de Duitse bunker naast kazemat II beschikt over twee veldstellingen gericht naar de Waddenzee. Voorts vermeldt het, dat op het dak van kazemat IV één stuk 2-loops afweergeschut aanwezig is. Het rapport vervolgt met informatie over de bezetting van Kornwerderzand.⁸

Op 8 januari 1945 waren er 70 tot 80 manschappen kustwacht aanwezig. Voorts waren er nog 16 manschappen van de *Grenschutz* aanwezig. “Deze liggen momenteel in de Nederlandse kazematten en doen geen dienst meer op de weg, zoals voorheen.

De kustwacht is gehuisvest in de kazematten: II, III, IV, VI, XIV, XII en XV. In kazemat XIV is de keuken. In kazemat VIII staat een mitrailleur. Kazemat XVII, 2de linie fungeert als autogarage. Het moraal van de manschappen is niet hoog. De meesten zijn slechts enkele maanden in dienst. Bij oefeningen hadden zij 6 mitrailleurs in gebruik.”⁹

De Duitse kanonbunker naast de Nederlandse II. Hier geïdentificeerd als standaardontwerp nummer 216. In deze bunker stond een 7,5 cm kanon opgesteld met een bereik van 11 - 13 km. Van hieruit zou ook de toegang tot Harlingen bestreken kunnen worden.

Duitse 667 naast de Nederlandse kazemat IV. Foto mogelijk gemaakt door het Friese verzet waarschijnlijk kort na de bevrijding. Collectie Tresoar Toegnr: 350, invnr. 464

⁷ Geadresseerd aan het Nederlandse Bureau Inlichtingen. Te vinden in NIMH, Duitse verdedigingswerken, 575, inv.nr. 479

⁸ Het stuk meldt ook nog dat gaten voor landmijnen bij alle toegangswegen zijn gereed gemaakt. De landmijnen zijn 40 cm lang, 40 cm breed en 10 cm hoog.

⁹ In het stuk wordt ook ingegaan op de Duitse voorbereidingen om de brug bij KWZ op te blazen. Dit en het feit dat de Duitsers de Afsluitdijk eveneens wilden opblazen is een verhaal op zich.

De open opstelling vandaag de dag. Zoals te zien is deze inderdaad gericht op de Waddenzee. Foto T. Buruma

Verder worden nog wat opmerkingen gemaakt over de activiteiten van de troepen aldaar:

“Door de kustwacht wordt bij de oostelijke en westelijke versperring benevens boven op kazemat IV door 2 wacht gelopen. Deze wachten zijn dag en nacht bezet.

Ten noorden van de Afsluiddijk zijn geen patrouillevaartuigen. Wel ligt er een patrouillevaartuig in de zuidelijke haven van Kornwerderzand. Dit vaartuig is gelijk aan een Hollandse politie boot. [Deze wordt] bemand door 3 of 4 hoofden. Met dit patrouille vaartuig wordt bijna nimmer gevaren. Op de haven staat ook een motor met zijspan. Deze wordt tegenwoordig nimmer gebruikt, waarschijnlijk benzinetekort. Geen Utr. korte golfzender te KWZ.”

We kunnen hieruit concluderen dat het verzet een verrassend goed beeld van de Stelling Kornwerderzand wist te krijgen. Men was niet alleen op de hoogte van de door Nederland gebouwde kazematten, maar wist ook waar de Duitse bunkers en versterkingen zijn gebouwd en wist zelfs het betreffende type te herleiden. Daarnaast kwam men de nodige details te weten.

Bovendien wist het verzet deze informatie door te spelen naar Londen. We kunnen dit gerust een knap staaltje georganiseerd verzet noemen. Bij een gebrek aan afdoende Duitse bronnen bieden deze inlichtingenrapporten ons ook enig inzicht over de gang van zaken bij de stelling Kornwerderzand gedurende de bezettingsperiode.

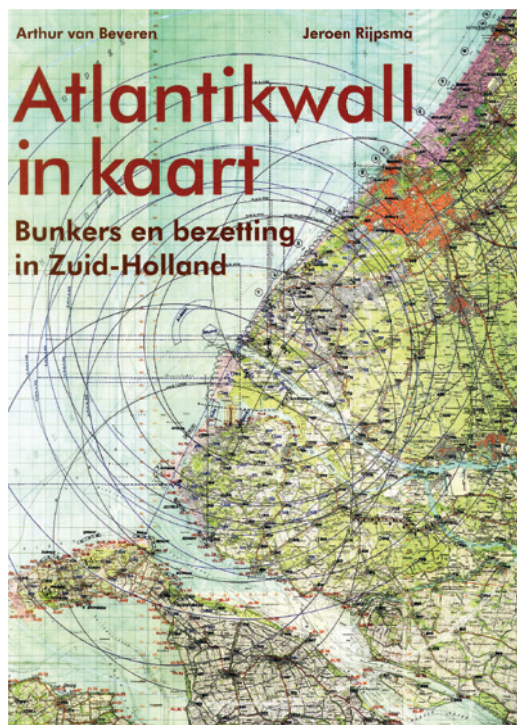

De Duitse kanonbunker van het type 612 met een geïntegreerde Tobruk vandaag de dag. Tevens is een open opstelling naast de bunker aanwezig voor het kanon. Deze is inderdaad gericht op de Waddenzee zoals het inlichtingenrapport vermeldt. Foto T. Buruma

Boekrecensie

Arthur van Beveren, Jeroen Rijpsma, *Atlantikwall in kaart, Bunkers en bezetting in Zuid-Holland*.
Uitgeverij Rijpsma Drukkers 328 pagina's, 120 kaarten en plattegronden, tientallen foto's
ISBN:978907801209, € 49,95

Iedereen heeft als scholier de beschikking gehad over een **atlas**. In de loop der tijden zijn er naast de old-school Bosatlas allerlei gespecialiseerde atlassen verschenen, zoals de *Bosatlas van het Cultureel Erfgoed* en de *Bosatlas van de Tweede Wereldoorlog*.

Het erfgoed van de Tweede Wereldoorlog in Zuid-Holland bestaat voor een deel uit de restanten van een ongekende bouwwoede in de kuststrook. De Duitse bezetter bouwde er tijdens de Tweede Wereldoorlog de *Atlantikwall*. Na de bevrijding werden de meeste kazematten, schuilplaatsen, onderkomens, enz. - vaak *bunkers* genoemd - als de 'littkens van de oorlog' gesloopt of door plastische chirurgie aan het zicht onttrokken onder het duinzand. Slechts op een aantal plaatsen zijn in onze tijd restanten van de *Atlantikwall* zichtbaar aanwezig.

De Atlantikwall in kaart, Bunkers en bezetting in Zuid-Holland is een nieuwe loot aan de atlasstam. De behoefte aan deze atlas vloeide voort

uit het initiatief van de Provincie Zuid-Holland in 2013 om maatregelen tot behoud, gebruik en beleven van cultuurhistorisch erfgoed in die provincie te kanaliseren in een aantal Erfgoedlijnen, waaronder de Erfgoedlijn Atlantikwall. Betrokken partijen, zoals natuurorganisaties, overheden, beheerders, musea en deskundigen werden op provinciaal niveau in Erfgoedtafels bijeengebracht. Met jaarlijkse financiële injecties werden en worden projecten tot behoud, beheer en het beleven van cultuurhistorische objecten bevorderd. Daarbij staat de samenhang tussen de objecten in de lijn centraal en het verhaal achter de objecten.

Veel van de deelnemende partijen aan de Erfgoedlijn Atlantikwall Zuid-Holland beschikken over diepgaande kennis van de geschiedenis van de nog aanwezige bunkers in hun gebied. Moeilijker was het om zicht te krijgen op de rol en betekenis van deze bunkers in het grotere geheel van de *Atlantikwall*. De Erfgoedtafel kreeg behoefte aan een specifiek op de provincie toegesneden beschrijving van de *Atlantikwall*. Met *De Atlantikwall in kaart, Bunkers en bezetting in Zuid-Holland* is aan deze vraag voldaan.

Samenstellers en schrijvers Jeroen Rijpsma en Arthur van Beveren hebben diverse archieven bezocht, talloze documenten geraadpleegd en hebben een groot aantal kaarten in deze atlas opgenomen. De meeste Duitse kaarten waren bedoeld voor militair gebruik en voor informatie tot op het hoogste niveau. In de atlas staan adequate toelichtingen bij de kaarten en de vaak lastig te ontcijferen en te interpreteren Duitse termen, opschriften en tekens.

Het onderwerp *Atlantikwall* in Zuid-Holland wordt in de atlas thematisch aan de lezer gepresenteerd, waarbij de voor dat onderwerp relevante kaarten en foto's worden getoond en besproken. In het eerste hoofdstuk wordt de Duitse kustverdediging in ons land tijdens de bezettingsjaren beschreven. Dit hoofdstuk, waarin alle thema's al aan de orde komen, is te beschouwen als inleiding en als samenvatting van deze atlas.

In een tweede hoofdstuk komt de cartografie aan de orde. De Nederlandse stafkaarten van de Topografische Dienst vormden de basis voor Duits militair gebruik, weliswaar aangepast met een eigen coördinatenstelsel en specifieke militaire kaarttekens. Volgende thema's zijn de bouw van de *Neue Westwall*, later *Atlantikwall*. Het verloop van de Duitse krijgskansen beïnvloedde de manier waarop de kustverdediging werd ingericht. De analyse van het terrein, de veldverkenningen en de bouw worden beschreven, waarbij de rol van Nederlandse aannemers niet ongenoemd blijft. Het thema van de steeds wisselende Duitse bezettingsmacht met de troepeneenheden die de verdedigingslinie bemanden, wordt uitstekend uit de doeken gedaan. Specialistische hoofdstukken over de artillerie van zowel marine als landmacht, de luchtoorlog, hindernissen, versperringen, en de logistieke ondersteuning geven inzicht in deze militair-specifieke aspecten. Oefeningen worden beschreven, maar ook de daadwerkelijke krijgshandelingen die plaatsvonden. De geallieerden bevrijdden vanaf september 1944 de provincie Noord-Brabant en de grootste delen van Zeeland (Slag om de Schelde). Hiermee werd in de laatste maanden van de oorlog de nog bezette provincie Zuid-Holland in het zuiden frontgebied. De thematische beschrijving wordt afgesloten met een hoofdstuk onder de titel 'Geruïneerd gebied'. De bevolking in hele gebieden aan de kust werd geëvacueerd, hele stroken bebouwing werden gesloopt. Bovendien werd er op grote schaal geïnundeerd. Daarbij kwamen de gevolgen van bombardementen en beschietingen. Na de bevrijding werden mijnevelden geruimd en bunkers gesloopt of onder het zand gewerkt.

Rijpsma en Van Beveren hebben een heldere en voor de leek begrijpelijke, complete beschrijving van de Atlantikwall in Zuid-Holland gegeven. Daarbij vormen de kaarten met hun diepgaande toelichting waardevolle illustraties. Grote delen van die teksten zijn zonder meer ook van toepassing op de andere 'Atlantikwall-provincies' (Zeeland, Noord-Holland, Friesland en Groningen).

Bij het samenstellen van een atlas moeten keuzes gemaakt worden. Van het ruim voorhanden Duitse en Nederlandse archiefmateriaal kon maar een klein deel zijn weg naar de Atlas vinden. Zo is afgezien van compleetheid

of van een consequente chronologie. Bij elk besproken onderwerp komen relevante kaarten aan bod. Desondanks is het een lijvig en zwaar boekwerk geworden. Het getoonde kaartmateriaal is voorzien van bronvermelding. Maar voor de teksten is afgezien van een bronnen/notenapparaat. Dat zal menig lezer die zelf verder onderzoek wil doen, missen. De gebruikte (militair-)technische begrippen worden duidelijk uitgelegd, inclusief de Duitse terminologie. De afkortingen- en woordenlijst is compleet. Er zijn geen registers.

Het boek is mooi verzorgd en uitgevoerd met prachtig en gedetailleerd kaartmateriaal, dat ook bij zeer nauwkeurige bestudering met een loep zijn geheimen prijsgeeft.

Kees Neisingh

Prijzlijst voor publicaties

De in deze lijst vermelde publicaties kunnen via de website van de stichting (<https://coehoorn.nl/om-te-weten/publicaties/>) worden besteld. Toezending gratis binnen Nederland, in de regel binnen drie weken na ontvangst van de betaling. Prijzen voor niet-begunstigers/donateurs staan tussen haakjes.

Stichtingsuitgaven

1. Terminologie verdedigingswerken, inrichting, aanval en verdediging, een herziene en uitgebreide bewerking van Vestingbouwkundige termen van A.H. Mohr, onder redactie van P.C. van Kerkum, P.J.M. Kamps en J. de Zee, tweede druk (herzien), € 8,50; ISBN 90 9013 382 8.

2. Atlas historische vestingwerken in Nederland, Geschiedkundige beschrijving van de verdedigingswerken met overzichtskaarten van de locaties en een index op persoons-, plaats- en zaaknamen. Oorspronkelijke uitgave (in mappen): IIIa Utrecht € 7,00, IIIb Noord-Holland € 7,00

3. Atlas van historische vestingwerken in Nederland, deel Zeeland, onder redactie van T. de Kruijf e.a.; uitgave samen met Walburg Pers, Zutphen 2004, 296 blz., geïll. in zwart/wit; € 30,00 (€ 35,00); ISBN 90 5730 313 2.

4. Atlas van historische verdedigingswerken in Nederland, deel Groningen, Friesland en Drenthe, onder redactie van T. de Kruijf e.a.; uitgave samen met Stichting Matrijs, Utrecht 2013, 304 blz., geïll. in kleur; € 34,95 (€ 39,95); ISBN 978 90 5345 465.

5. Atlas van historische verdedigingswerken in Nederland, deel Overijssel, Gelderland, onder redactie van T. de Kruijf e.a.; uitgave samen met Stichting Matrijs, Utrecht 2019, 472 blz., geïll. in kleur; € 40,00 (€ 49,95); ISBN 978 90 5345 556 2.

6. Verre forten, vreemde kusten, Nederlandse verdedigingswerken overzee, onder redactie van Kees Ampt, Ad Littel en Edwin Paar; uitgegeven samen met Sidestone Press, Leiden 2017, 408 blz., geïll. in kleur, flexibound cover; € 24,50 (€34,95); ISBN 978 90 8890 449 3.

7. Water ter verdediging. Vestingbouwkundige bijdragen 1993. Zeven artikelen over onderwaterzettingen ter verdediging en over verdedigingswerken bij Woudenberg, bij Vught en op St. Eustatius; drie boekbesprekingen, Zutphen 1994; € 17,00.

8. Kazematten in het Interbellum, door H.R. Visser en J.S. van Wieringen, Vestingbouwkundige Bijdragen 2002, uitgegeven samen met Buijten & Schipperheijn, Amsterdam; 168 blz., geïll. in zwart/wit met losse gevouwen kaart, formaat 62 x 44 cm; € 16 (€ 22,50); ISBN 90 5881 065 8.

9. Drijvende stuwen voor de landsverdediging. De geschiedenis van de IJssellinie, onder redactie van J.R. Beekmans en C. Schilt. Uitgave samen met de Walburg Pers, Zutphen; tweede druk printversie 2013, 208 blz. geïll. in zwart/wit; € 18,00 (alleen begunstigers).

10. Bouwers van Sterke Werken - Nederlandse ingenieurs in het tweede tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog, 1605-1648, door Frans Westra. Vestingbouwkundige Bijdragen 2010, uitgegeven samen met Uitgeverij Canaletto/Repro-Holland, Alphen aan den Rijn; 96 blz., geïll. in kleur; € 14,00 (€ 19,50); ISBN 978 90 6469 854 5.

11. Vestinglandschappen in Nederland - Vestingwerken en linies. Toeristische kaart 1:200.000, uitgegeven samen met Buijten & Schipperheijn Recreatief, Amsterdam 2007; € 6,00; ISBN 978 90 5881 297 1.

Andere uitgaven

12. Menno van Coehoorn (1641-1704), vestingbouwer - belegeraar – infanterist, door drs. J.P.C.M. van Hoof. 96 blz., geb., geïll. in zwart/wit en kleur; € 19,95 (alleen begunstigers); ISBN 90 5345 244

13. Langs wal en bastion. Hoogtepunten uit de Nederlandse vestingbouw, door Joep van Hoof. Stichting Matrijs, Utrecht 1991, 191 blz., geïll. in zwart/wit; € 20,00; ISBN 90 5345 008 4.

14. Menno baron van Coehoorn - een veldheer in Wijckel, door drs. A. Reinstra. 184 blz., gebonden, geïll. in zwart/wit en kleur; € 7,50; ISBN 978 90 5194 366 5.

15. Vizier op Fort Voordorp, door D.T. Koen. Uitg. Fort Voordorp B.V.; € 7,25.

16. Daniel Heinsius – Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 en andere gebeurtenissen uit die tijd, door Jan van Boxtel. 224 blz., zwart/wit met zes losse gevouwen kaarten in kleur, formaat 17 x 24 cm, genaaid gebrocheerd; € 19,95.

17. Vestingen en schansen in Groningen, door J.D. Lepage. Matrijs 1994, 160 blz.; € 25,00; ISBN 90 5345 057 2.

18. De Stelling van Amsterdam – Harnas voor de hoofdstad, onder redactie van Paul Vesters. Stichting Matrijs, Utrecht 2003; € 29,95; ISBN 90 5345 210.9.

19. Kazernes in Nederland, van barak naar paviljoensysteem 1567-1914, door Frank Oosterboer. Uitgeverij Aspekt, 148 blz., geïll. in zwart/wit en kleur; € 20,00.

20. Duitse bunkers aan het Wassenarse Slag, door C.N.J. Neisingh & drs. J.R. Verbeek. Herziene uitgave 2007, 60 blz. geïll. in zwart/wit; € 6,00.

21. Het bunkercomplex Rijksdorp te Wassenaar, door C.N.J. Neisingh & drs. J.R. Verbeek. WVN 15, 52 blz. geïll. in zwart/wit; € 6,00.

22. Duitse bunkers op Texel – Stützpunktgruppe Texel 1940-1945, door Paul Dijkstra. Eigen uitgave, 2015, 160 blz., gebonden, geïll. in zwart/wit; € 20,00 (€ 25,00); ISBN 978 90 8233 470 8.

23. Wandelen langs de Atlantikwall in Zuid-Holland, 10 rondwandelingen langs militair erfgoed, door A. van Beveren, J. Rijpsma en N. Warmerdam. 143 blz., paperback, afm. (h x b) 21 x 12,5 cm, geïll. in zwart/wit en kleur met vele foto's en kaarten; € 12,00 (€ 14,95).

24. A Dictionary on Modern Fortification, door Rudi Rolf. PRAK Publishing, Middelburg. Formaat 21 x 26 cm, 464 blz.; 480 plattegronden en 130 foto's + kaart Europa (72 x 102 cm); € 20,00 (€ 30,00).

25. '...de fictie dat Holland een vesting is; Vestingbouw door het wapen der genie, 1914-1940, door Joost Michels. Uitgeverij Verboden Kringen, Oirschot 2021, 288 blz., geïll. in zwart/wit; € 25,00 (€ 35,00); ISBN 9789090328676.

26. Napoleons forten aan de Schelde; Franse vestingbouw in Zeeland, door Rudi Rolf. Prak Publishing Middelburg 2019, 144 blz., geïll. in kleur; € 24,00 (€ 34,00); ISBN 978 90 817095 4 5.

27. Torens, wallen en koepels, door Rudi Rolf. Prak Publishing Middelburg 2007, 240 blz., geïll. in kleur en zwart/wit; € 26,00.

28. Atlantikwall in kaart, Bunkers en bezetting in Zuid-Holland, door Arthur van Beveren en Jeroen Rijpsma. Uitgeverij Rijpsma Drukkers, 2022, geïllustreerd met kaarten, foto's en tekeningen in kleur en zwart/wit, hardcover, formaat 25 x 33,5 cm.; € 42,50 (€ 50); ISBN 978-90-78012-09-2.

